

Українське товариство охорони пам'яток історії та культури як об'єкт наукових досліджень

Лариса Бойко,
аспірантка КНУКіМ

У статті проаналізовано джерельну базу досліджень, присвячених Українському товариству охорони пам'яток історії та культури. Висвітлено основні праці, в яких розглядалась пам'яткоохоронна, видавнича та наукова діяльність товариства, процес підготовки і видання томів Зводу пам'яток історії та культури України. Розкрито проблеми, пов'язані зі зміною термінологічної бази українського пам'яткознавства, а саме основних понять "пам'ятка" і "пам'ятник".

Ключові слова: Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, пам'ятка, пам'ятник, історія, Звід пам'яток історії та культури.

A source base of researches, devoted Ukrainian society of protection of sights of history and culture is analysed in the article. Basic works in which protection of sights of history and culture, scientific and publishing activity, process of preparation and edition of volumes of "Code of sights of history and culture of Ukraine" are reflected. Problems, related to the change of terminology base of Ukrainian protection of sights, namely basic concepts "sight" and "monument" are exposed.

Keywords: Ukrainian society of protection of sights of history and culture, sight, monument, history, Code of sights of history and culture.

Різні аспекти діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПШК), період його створення, внесок у розбудову національного культурного потенціалу України неодноразово розглядали відомі діячі української науки та культури.

Історіографія та джерелознавча база досліджень налічує значну кількість робіт. Серед них праці П. Тронька, В. Горбика [4—6], Г. Денисенко [5, 6], Т. Григор'євої, М. Пархоменка, С. Заремби [9, 10], монографія В. Акуленко "Охорона пам'яток культури в Україні (1917—1990)" [1] та окремі розділи колективної монографії "Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика" [17], біографічний довідник про видатних діячів історико-краєзнавчого руху України.

Колективну роботу В. Горбика, Г. Денисенко та М. Пархоменка "Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика" [17] присвячено теоретичним питанням пам'яткознавства, дослідженням процесу формування системи захисту і збереження пам'яток історії та культури в Україні, концептуальним положенням щодо культурного надбання зарубіжних країн. У роботі розглянуто розвиток пам'яткоохоронної діяльності у ХІХ—ХХ ст. Окремо викладено практичний досвід

підготовки і видання багатотомного "Зводу пам'яток історії та культури України". На основі сучасних наукових розвідок визначено принципи відбору, класифікації та систематизації пам'яток археології, історії, науки і техніки, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, показано роль державних установ та недержавних інституцій у вирішенні актуальних питань комплексного захисту культурної спадщини.

Пам'яткоохоронну діяльність Товариства розглядали історики, археологи, архітектори, музеєзнавці, реставратори, етнографи, архівісти, бібліотекарі, вчителі, викладачі вищих навчальних закладів, аматори-краєзнавці, державні діячі.

Проте досі не здійснено комплексного аналізу ні цих публікацій, ні актуальності порушених у них проблем. Тому-то ці питання й стали метою нашої публікації.

Одним із перших дослідників, який поетапно ґрунтовно проаналізував діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, був С. Заремба. Спираючись на деякі документи та опубліковані праці членів товариства, він описав його склад, структуру, основні напрями і форми роботи, торкнувся теоретичних питань, які обговорювали члени товариства тощо.

Сергій Захарович все своє трудове життя присвятив Українському товариству охорони пам'яток історії та культури. Він став членом цієї громадської організації у вересні 1969 року, коли його зарахували консультантом, а згодом методистом Одеської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури [22, с. 7]. С. Заремба працював на різних посадах: заступником голови Головної ради Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, першим директором Центру пам'яткознавства, головним редактором "Праць Центру пам'яткознавства", заступником головного редактора журналу "Київська старовина", членом редакційної ради журналу "Вісник УТОПШК".

У 1998 році Центр пам'яткознавства НАН України та Українське товариство охорони пам'яток історії та культури надрукувало історичний нарис Сергія Заремби під назвою "Українське товариство охорони пам'яток історії та культури" [10], джерела до якого, він збирав упродовж багатьох років. У виданні висвітлюється історія виникнення та розвитку Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, що об'єднало кращі сили аматорів, вчених, представників творчих спілок, які стоять на сторожі збереження пам'яток. Проаналізовано форми та напрями видавничої, наукової та пам'яткоохоронної діяльності товариства, його склад, виокремлено найактивніших членів, розглянуто соціально-культурне значення та вплив громадськості на виявлення та збереження національних культурних надбань. Особливу увагу приділено аналізу діяльності обласних організацій товариства, висвітлено їхню участь у проведенні всеукраїнських та обласних історико-краєзнавчих науково-практичних конференцій, розроблені типології краєзнавчих видань.

Зараз Центр пам'яткознавства Національної академії наук України й Українського товариства охорони пам'яток історії та культури випускає збірник наукових статей "Зарембівські читання", на сторінках якого, також розглядаються питання, пов'язані з вивченням і збереженням історико-культурної спадщини України.

Значне місце в науковій діяльності С. Заремби належало підготовці та написанню "Матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури", каталогу-довідника "Памятники истории и культуры Украинской ССР" [9, с. 18, 19]. Проте, архівний фонд товариства дає змогу повніше і змістовніше відтворити картину діяльності цієї громадської структури, яка розгорнула пам'яткоохоронну роботу в усіх областях України. Найбільше матеріалів про діяльність УТОПК можна знайти в інформаційно-методичному бюлетені Товариства "Пам'ятники України", з 1989 року — всеукраїнського науково-популярного часопису "Пам'ятки України", а з 1994 — "Пам'ятки України: історія та культура". Заслужують на увагу матеріали всеукраїнських, регіональних і обласних краєзнавчих та історико-краєзнавчих конференцій, окремі брошури, буклети, інформаційно-методичний "Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури" [10, с. 5].

На сторінках першого номера інформаційно-методичного бюлетеня Українського товариства охорони пам'яток у 1969 році роботу товариства та його обласних організацій розглядали: І. Кудін, В. Дригін, Л. Кременецький, С. Бандура, Г. Іськов, О. Компан, І. Ігнаткін, К. Гуслистий та ін.

З середини 70-х років ХХ ст. у зв'язку з підготовкою нового загальносоюзного та українського законодавства про охорону історико-культурної спадщини активізувалося обговорення термінологічної бази українського пам'яткознавства. Знаковою подією для бюлетеня стала дискусія щодо уточнення його назви. Уперше порушив цю проблему постійний автор видання, правник В. Акуленко, якого підтримали Д. Телегін, А. Ткач, фахові мовознавці Києва та Москви. Наслідком цієї дискусії у пресі стало надання терміну "пам'ятка історії та культури" юридичного статусу, який було закріплено у законі Української РСР "Про охорону та використання пам'яток історії та культури" (1978). Проте в наукових публікаціях, засобах масової інформації продовжувалося довільне використання як терміна "пам'ятка", так і терміна "пам'ятник" в однаковому контексті, що нерідко викликало запитання і призводило до неправильного трактування контексту державної політики в галузі охорони та збереження культурної спадщини.

Упродовж 1986—1988 років на сторінках інформаційно-методичного бюлетеня Українського товариства охорони пам'яток історії та культури "Пам'ятники України" відбулася широка дискусія з питань термінології, у якій взяли участь як провідні фахівці республіки в галузі теорії, історичної лексикографії та мовознавства, так і краєзнавча громадська республіка. Йшлося й про те, чи назва бюлетеня передає зміст пам'яткоохоронної праці. Наприкінці 1986 року на його сторінках була опублікована стаття С. Кота "Пам'ятка чи пам'ятник", у якій на підставі широкого кола історичних та мовознавчих даних аргументувалася доцільність використання саме терміна "пам'ятка історії та культури" як базового, що своїм змістом охоплював би і термін "пам'ятник" у значенні найбільш визначних архітектурно-монументальних споруд, побудованих на честь подій чи осіб [12, с. 27—30]. Ця публікація викликала бурхливу дискусію фахівців, в ході якої визначилися дві полярні точки зору. Пропозиції С. Кота щодо чіткого розмежування у науковій та юридичній термінології термінів "пам'ятка" і "пам'ятник", надання терміну "пам'ятка" властивостей родового (тобто ширшого, загальнішого та універсального) значення підтримали у своїх публікаціях такі авторитетні науковці, історики і мовознавці, як Я. Ісаєвич, Д. Гринчишин, Я. Дашкевич, В. Русанівський, А. Зінченко, ветеран краєзнавства М. Пономаренко, інженер Л. Шпильовий та ряд інших учасників дискусії [7, с. 20—22; 18, с. 25, 26]. Саме таке розуміння співвідношення понять "пам'ятка" і "пам'ятник" підтримала широка громадськість та фахівці у відгуках на матеріали дискусії.

Підсумком стало те, що з середини 1980 року офіційною стала назва "Українське товариство охорони пам'яток історії та культури", а з 1988 року відбулось перейменування бюлетеня УТОПК з "Пам'ятники України" на "Пам'ятки України" [20, с. 110, 111], а через шість років — на "Пам'ятки України: історія та культура".

Отже, сформована система пам'яткознавчої термінології зафіксувала певне розмежування та взаємодію ключових термінів. Термін "пам'ятник" стосується скульптурних чи архітектурних споруд, встановлених з метою увічнення певної події чи на честь історичної особи, надгробків. Термін "пам'ятка" є значно ширшим і використовується для узагальнюючого визначення предметів матеріальної та духовної культури, що мають наукове, історичне, художнє чи інше значення. До пам'яток історії та культури належать і монументальні пам'ятники, які відповідають цим вимогам [17, с. 25, 38].

Зараз "пам'ятка" — це об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [15, с. 3]; це те, що лишилось як наслідок чогось; предмет матеріальної культури минулого (у переносному значенні те, що служить наочним свідченням чієї-небудь справи, праці тощо). Історична пам'ятка — залишок минулого, що є об'єктом вивчення історичної науки, а "пам'ятник" — це скульптурна споруда в пам'ять чи на честь кого-, чого-небудь [3, с. 879].

У монографії В. Акуленка "Охорона пам'яток культури в Україні (1917—1990)" [1] висвітлено трагічну долю національної культурної спадщини України, нищення її пам'яток, зусилля культурної громадськості щодо їхнього збереження. Докладно проаналізовано питання становлення і розвитку законодавства про охорону і використання пам'яток культури в 1917—1990 роках, а також його дотримання державними і громадськими органами. На основі історичного досвіду і чинного законодавства подаються пропозиції, спрямовані на радикальне поліпшення правової охорони у цій галузі.

Видавнича діяльність УТОПК знайшла відображення в однойменній оглядовій статті І. Симоненка. Автор коротко охарактеризував призначення та види друкованої продукції громадської організації, наголосивши, що головним періодичним виданням товариства був щоквартальний часопис "Пам'ятки України: історія та культура" (у минулому "Пам'ятники України"), розкрив тематику "Вісника УТОПК" [19, с. 102—105]. Поза увагою І. Симоненко залишив науково-популярний та літературний журнал "Київська старовина", заснований у 1882 та відновлений у 1992 році.

Історик С. Кот присвятив одну зі своїх праць передісторії сучасного Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, виклавши історію громадських форм збереження національних культурних надбань. Він детально охарактеризував радянський період, починаючи від створення Археологічної комісії Всеукраїнської академії наук у 1921 році, державну політику в галузі охорони пам'яток тощо. Однак, діяльність у першому десятиріччі минулого століття Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, що за своїм статутом мало крайовий характер і багато зробило для виявлення та збереження пам'яток, не висвітлена належним чином. Це товариство варто вважати попередником Українського товариства охорони пам'яток історії та культури [23, с. 11].

С. Кот, який був співробітником відділу наукового забезпечення підготовки томів Зводу пам'яток історії та культури Української РСР Інституту історії АН УРСР, у статті "До матеріалів Зводу пам'яток історії та культури" вказує на вагоме значення, фундаментальність зводу для народу, особливо, для майбутніх поколінь. На його думку, така праця

покладає відповідальність на авторські колективи за повне, фахове і достовірне опрацювання масиву фактичного матеріалу [11, с. 49].

Історик О. Нестуля — автор низки праць з історії охорони пам'яток доби Української революції 1917—1920 років і перших десятиліть радянської влади, коли частково успадкувалися традиції й здобутки дореволюційного пам'яткоохоронного руху, — також описував початковий процес підготовки товариством та його обласними організаціями томів зводу. Стаття науковця "Висвітлення пам'яток історії робітничого класу і селянства в "Зводі пам'яток історії та культури" стосується питань відбору підприємств для включення їх до зводу [14, с. 18]. Цю тему продовжує Ю. Данилюк у статті "Використання досвіду підготовки "Історії міст і сіл Української РСР" при написанні "Зводу пам'яток історії та культури", він наголошує на недоліках щодо виявлення і дослідження пам'яток під час первинної роботи з їх пошуку та документування [8, с. 16]. Л. Балацька у статті "Для Зводу пам'яток" характеризує роль бібліотек у підготовці томів зводу [2, с. 62]. Пізніше цю тему ретельніше досліджує та прослідковує В. Горбик, заступник голови Головної редколегії "Зводу пам'яток історії та культури України", член колегії Головної ради товариства [4, с. 16; 5, с. 83].

Підсумки 40-річної діяльності з проведення наукових досліджень культурної спадщини, впорядкування, ремонту і реставрації пам'яток на честь видатних історичних місць, подій та осіб, популяризації пам'яток історії та культури вміщено в "Матеріалах IX з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури" [13].

Становить історіографічний науковий інтерес й інформація, зібрана безпосередньо в друкованій продукції, що призначалася для внутрішнього використання: інструкціях, методичних листах, постановках, довідках, витягах із матеріалів засідань, навчально-тематичних планах народних університетів пам'яток історії та культури, випусках інформації про діяльність УТОПШК за звітний період. Досить актуальними є й теоретично-методологічні підходи та розроблення членів товариства, які можна знайти на сторінках цих матеріалів.

О. Титова у статті "Шляхетна справа" докладно висвітлює роботу однієї з багатьох Всеукраїнських науково-практичних конференцій "Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні". Такі конференції постійно організовує Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України та науково-дослідний центр "Часи козацькі" [21, с. 90].

Закон України "Про охорону культурної спадщини" та деякі підзаконні нормативні пам'яткоохоронні документи — постанови Кабінету Міністрів України, накази Держбуду та Міністерства культури і мистецтв України також стосуються діяльності УТОПШК. Особливе значення для правового врегулювання пам'яткоохоронної сфери має Закон "Про охорону культурної спадщини". У статтях 11 та 46 зазначено, що товариство сприяє залученню широких верств населення до участі в охороні культурної спадщини, здійснює громадський контроль за збереженням, використанням, ремонтом та реставрацією пам'яток, сприяє роботі державних органів охорони культурної спадщини. Для забезпечення практичної діяльності товариства в реалізації передбачених законом повноважень воно користується сприянням органів виконавчої влади та місцевого самоврядування [16, с. 17].

Отже, пам'яткоохоронна, наукова та видавнича діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури надзвичайно плідна і різноманітна, тому вона потребує детальнішого вивчення, особливо за останні три роки.

Список використаної та цитованої літератури

1. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917—1990) : [монографія] / В. І. Акуленко. — К. : Вища шк., 1991. — 274 с.
2. Балацька Л. Для Зводу пам'яток / Л. Балацька // Пам'ятники України. — 1987. — № 2. — С. 62—64.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови : (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. : [б. в.] ; Ірпін' : Перун, 2005. — С. 879.
4. Горбик В. Про підготовку багатотомного "Зводу пам'яток історії та культури України" / В. Горбик // Вісник УТОПШК. — 2002. — № 1/2. — С. 14—18.
5. Горбик В. З історії охорони та збереження пам'яток в Україні // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / В. Горбик ; НАН України, Ін-т історії України, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури України. — К., 1994. — С. 12.
6. Горбик В. О. Пам'ятки України: проблеми збереження і дослідження / В. О. Горбик, Г. Г. Денисенко, П. І. Скрипник ; НАН України, Ін-т історії України. — К., 1994. — С. 12.
7. Гринчишин Д. Ще раз про слова "пам'ятка" і "пам'ятник" / Д. Гринчишин, Я. Дашкевич // Пам'ятки України. — 1987. — № 3. — С. 20—22.
8. Данилюк Ю. З. Використання досвіду підготовки "Історії міст і сіл Української РСР" при написанні "Зводу пам'яток історії та культури" / Ю. З. Данилюк // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — К., 1984. — С. 16—18.
9. Заремба С. Виникнення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Перші кроки діяльності / С. Заремба // Вісник УТОПШК. — 1998. — № 1. — С. 14—21.
10. Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури : іст. нарис / С. Заремба. — К. : Логос, 1998. — 244 с.
11. Кот С. До матеріалів Зводу пам'яток історії та культури / С. Кот // Пам'ятники України. — 1984. — № 4. — С. 49—50.
12. Кот С. Пам'ятка чи пам'ятник? / С. Кот // Пам'ятки України. — 1988. — № 4. — С. 27—30.
13. Матеріали IX з'їзду Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / уклад.: М. Т. Пархоменко, О. М. Титова. — К. : Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури : ХІК, 2007. — 112 с.
14. Нестуля О. О. Висвітлення пам'яток історії робітничого класу і селянства в "Зводі пам'яток історії та культури" / О. О. Нестуля // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. — К., 1984. — С. 18—21.
15. Охорона культурної спадщини в Україні : зб. нормат. док. — К. : ХІК, 2003. — С. 3
16. Охорона культурної спадщини : зб. міжнар. док. — К. : АртЕк, 2002. — С. 17.
17. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика / відп. ред. В. О. Горбик ; НАН України, Ін-т історії України, Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознав. НАНУ та УТОПШК. — К. : Ін-т історії України НАН України ; УТОПШК, 2007. — С. 83.
18. Русанівський В. Все ж таки пам'ятка / В. Русанівський // Пам'ятки України. — 1988. — № 4. — С. 25—26.
19. Симоненко І. Видавнича діяльність УТОПШК / І. Симоненко // Охорона історико-культурної спадщини : історія та сучасність : тези доп. наук.-практ. конф., присвяч. 30-річчю Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури, Київ, 18 груд. 1996 р. / Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури України, Центр пам'яткознав. НАН України та УТОПШК. — К., 1996. — С. 102—105.
20. Ситник А. Перші двадцять — з відстані сорока / А. Ситник // Пам'ятки України: історія та культура. — 2008. — № 1. — С. 106—112.
21. Титова О. Шляхетна справа / О. Титова // Вісник УТОПШК. — 2001. — № 1. — С. 90—94.
22. Український історик Сергій Заремба : док. та матеріали до біогр. / упоряд., життєпис, бібліогр. Т. І. Ківар. — К. : Жнець, 2007. — 203 с.
23. Федорова Л. Д. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України 1910—1920 рр. / Л. Д. Федорова ; НАН України, Ін-т історії України. — К. : Ін-т історії України, 2008. — 296 с.